

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏKİ REALİLƏRİN TƏRCÜMƏ PROBLEMLƏRİ

Xalqlararası mədəni əlaqələrin yaranmasında tərcümə sənətinin danılmaz rolu vardır. Tərcümə zamanı yalnız iki xalqın dilli, mədəniyyət və ədəbiyyatları, sivilizasiyaları üz-üzə dayanaraq qarşılıqlı əlaqədə olur. Bir xalq o biri xalqın mədəniyyəti haqqında ətraflı məlumat alır.

“Tərcümə insan fəaliyyətinin ən qədim növlərindən biridir. Dünya dillərinin differensiaslaşmasına paralel olaraq tərcümə işi də meydana çıxmışdır. Müqəddəs tövrat əfsanəsinə görə Babil qülləs tikintisinin yarımçıq qalmasının bir səbəbi Tanrının qəzəbi idisə, digər səbəbi o dövərdə bir-biriylə ortaq ünsiyyət dili tapa bilməyən inşaatçılar arasında tərcümə işini gerçəkləşdirəcək dilmənlərin olmamasıydı(1,35)”.

Müasir dünyamızı qloballaşma şəraitində tərcüməsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Müxtəlif dünya xalqları məhz tərcümə sayəsində bir- birlərinin tarixi, adət-ənənələri, məişəti, mədəniyyəti, ictimai- siyasi həyatı ilə yaxından tanış olurlar, müxtəlif şair və yazıçıların əsərlərini öz ana dillərində oxuya bilirlər.

Tərcüməçi xalqın dilini bilməklə kifayətlənməlidir. O dilin daşıyıcısı olan xalqın mədəniyyətini, adət-ənənələrini, tarixini də bilməlidir. Çünki tərcümə zamanı qarşıya elə dil vahidləri çıxır ki, bu vahidlər bir dildən digərinə tərcümə olunmur və birbaşa aid olduğu xalqın mədəniyyəti, adət-ənənəsi ilə bağlı olur. Tərcüməçilik özü də çətin bir peşədir. Bu peşənin əsas çətinliyi ondan ibarətdir ki, tərcüməçi mətnin orijinalına sadıq qalmalıdır. Əsər o qədər peşəkərlə tərcümə olunmalıdır ki, oxucu əsərin orijinal olduğunu fikirləşməlidir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra tərcümə sahəsində də böyük inkişaf nəzərə çarpmaqdadır. Tərcümələr Sovet dövründə olduğu kimi rus dilindən deyil, birbaşa orijinal dünya dillərindən edilməkdədir. Bu tərcümələr nəticəsində sabit birləşmələr, idiomlar, realilər bir dildən digər dilə tərcümə olunur.

Qohum olmayan dillərdə olduğu kimi qohum dillərində tərcüməsində realilərə rast gəlinir. Ə Rəsulov yazır: “...qohum dillərdə də orijinaldakı hər hansı bir leksik vahidin tərcümə dilində qarşılığının olmaması çox nadir hadisələrdən sayılır. Bu əsasən, iki səbəbdən yaranır: 1. Orijinal dil tərcümə dilindən daha çox inkişaf edir olur, lüğət dağarcığı daha zəngindir, bütün sahələrə aid qüvvətli terminləri yaradılmışdır, ədəbi dilin və şifahi nitqin bütün üslublarını əhatə edə bilir; 2. Orijinal dildəki leksik vahid realidir, sırf bu dilə məxsus bir məfhumun, anlayışın, məişət leksikasının qarşılığıdır, yaxud yeni termindir, arqotizmdir, varvarizmdir, jarqondur və s(1,37). Bu konkret məfhumlardan daha çox, mücərrəd anlayışları ifadə edən kəlmələrdə özünü göstərir. Ə. Rəsulovun qohum dillər olan Azərbaycan dilindən Türkiyə türkcəsinə və əksinə olan tərcümələrdə rast gəlinən realilər haqqındakı fikirləri ingilis və Azərbaycan dilindəki tərcümə materiallarına da aid etmək olar.

Tərcümə zamanı qarşıya çıxan əsas çətinliklərdən biri də realilər və onların tərcüməsi məsələsidir. Realilər başqa dillərə tərcümələr vasitəsilə keçir. Əsasən ədəbiyyat və kütləvi informasiya vasitəsilə daxil olur. Realilər mənsub olduğu xalqın milli adət-ənənələri, məişət tərzini, tarixini özündə əks etdirir, müəyyən təəssürat yaradır.

Realiləri digər sözlərdən fərqləndirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, realilər sırf bir ölkəyə və ya mədəniyyətə aid olur və başqa xalqların dilində onun ekvivalenti olmur. A.D.Şveyser realiləri "ekvivalentsiz leksika" adlandırır(2,110).

Bəzən orijinaldan hər hansı bir mətni tərcümə edərkən müəyyən söz və ya söz birləşmələri meydana çıxır ki, onların tərcümə dilində ekvivalenti olmur. Yəni bu sözlərə tərcümə dilində tam uyğun olan söz tapmaq olmur. Bunlara ekvivalentsiz leksika və ya realilər deyilir.

Realilər ən çox bədii ədəbiyyatın tərcüməsi zamanı ortaya çıxır. Ona görə ki, bədii ədəbiyyatda millilik və xəlqiliyi tamamlayan əsas üsullardan ən başlıcası realilərdir.

Realilərin tərcüməsi ilə həm nəsr əsərlərində, həm də nəzm əsərlərində rastlaşırıq. Biz bu gün məqaləmizdə əsasən nəzm əsərlərinin tərcüməsi zamanı meydana çıxan realilərdən, onların tərcümə problemlərindən söz açacağıq. Nəzm əsərlərinin ingilis dilinə tərcüməsi prosesində milli koloritin saxlanılmasında əsasən bu realilər diqqəti cəlb edir: milli həyat tərzini ilə bağlı olan bayramlar, dini və mətəm mərasimləri, toponimlər, dovrə əks etdirən müxtəlif realilər; milli kolorit komponentli, spesifik dil strukturlu atalar sözləri, məsəllər, idiomlar, vulqar sözlər, dialektik ifadələr; xalq məxsus xarakter və psixologiyaya əks etdirən amillər, xalqın təfəkkür tərzini, fəaliyyət dairəsi və s.

Tərcümə nəzəriyyəçisi Y. Qoqoberidze qeyd edir ki, bu və ya digər bədii ədəbiyyatda milli kolorit və milli xususyyətlərin canlandırılması tərcüməçi üçün ən mürəkkəb problemlərdən biridir. Bunun həyata keçirilməsi ən çox tərcüməçinin sənətkarlığından, onun orijinalı duymaq məharətindən, mədəniyyəti və zovqundan asılıdır(3,86).

E. Allahverdiyeva tərcümə əsərlərinin tədqiqi prosesində realilərin obyekt dildə verilməsinin aşağıdakı üsullarını müəyyənləşdirmişdir:

1)Realilərin fonetik tərkibinin, demək olar ki, tam saxlanılması şərti ilə obyekt dildə verilməsi; 2)Realilərin mətnə eyniylə saxlanılması ilə yanaşı, ona aid izahın mətnədən kənarında (məs. səhifənin sonunda, kitabın sonunda) verilməsi; 3)Realilər mətnə eyniylə saxlanılır və eyni zamanda mətnə də izah olunur; 4)Realilər obyekt dildə mövcud olan yaxın mənalı sözlə əvəz olunur. Bu halda orijinalda realiyanın varlığı oxucuya məlum olmur, tərcümədə verilmiş söz dildəki müstəqim mənasında başa düşülür(4,71).

Araşdırma apararkən gördük ki, tədqiqatçılar realilərin tərcüməsi zamanı əsasən 3 üsul göstərmişlər. 1. transliterasiya yolu ilə tərcümə. Bu zaman orijinalda işlənən realilər tərcümə edilən dilin hərfləri ilə verilir; 2. realini əvəz edən yeni söz, yaxud söz birləşməsi yaratmaq yolu ilə tərcümə; 3. tərcümə edilən dildən orijinaldakı realiyə mənaca

⁸⁹ PhD student at the Azerbaijan University of Languages

yaxın olan sözdən istifadə yolu ilə tərcümə. Bu zaman realini izah edən, onun mənasını uyğun şəkildə çatdıran söz və ya ifadə verilir.

“Azərbaycan poeziyasından ingiliscəyə edilən tərcümələrdə bu variantın tətbiq edilməsi ayrı-ayrı şairlərin əsərlərinin milli çalarını saxlamağa kömək etmişdir. Azərbaycan dilindən ingiliscəyə tərcümələrdə bu prinsipdən geniş istifadə olunmasının əhəmiyyəti böyükdür. Əvvəla, bu yolla Azərbaycan dilində işlənən spesifik realilər ingilis dilində işlədilib daha geniş yayılmaq imkanı qazanır. Digər tərəfdən realilərin ingilis dilində verilməsində müəyyən ənənə formalaşır ki, bu da gələcək tərcüməçilərin işini asanlaşdırır bilər”(5).

Araşdırmalar əsasən iki tərcümə əsəri üzərində aparılmışdır(6;7). Azərbaycan şairlərinin əsərlərindəki realilər ingilis dilinə transliterasiya yolu ilə tərcümə olunmuşdur. Azərbaycan dilindəki poeziya nümunələrindəki realilər müxtəlif semantik prinsiplərlə təsnif olunurlar.

1. Azərbaycan poeziyasında işlənən dini realilər: İngilis dilinə tərcümədə islam dini ilə bağlı realilərin tərcüməsi də müəyyən çətinliklər yaradır. Çünki bildiyimiz kimi, ingilislər xristian dininə sitayiş edirlər. Ona görə də Azərbaycan dilindəki islam dini ilə bağlı realilərin ingilis dilində ekvivalentini tapmaq mümkün deyil. Dini-mifoloji realilər yalnız transliterasiya yolu ilə ingilis dilinə tərcümə oluna bilər. Məsələn, Z. Fəxrinin bir şeir parçasına nəzər salağ.

Gördüm qanadlanıb quşlar

Bir səmə-Azan tərəfə.

Adamlar ardımca gəlir,

Gəlir mən azan tərəfə.

I saw the birds flapping

Their wings were flying

Towards a voice-voice of Azan.

Şair burda “azan” realisini olduğu kimi transliterasiya etmişdir.

Və yaxud başqa nümunəyə nəzər salağ. V. Əzizin şeirində isə “quran” realisinin ekvivalenti verilməmiş, yalnız transliterasiyası tərcümədə yer almışdır:

The armies make us use our guns.

Make the love of homeland like the Koran(7, 113).

2. Etnoqrafik leksika ilə bağlı realilər. Bu tip leksik vahidlər də ingilis dilinə realilər şəklində tərcümə olunurlar. Etnoqrafik leksikaya, maddi və qeyri maddi mədəniyyət nümunələrinin adı daxildir. Milli musiqiyə aid realilər qeyri-maddi etnoqrafik leksikaya aiddir.

Qara daşlarına

qara güncün çəkilməmiş rəsmlər

bir el aşığının sazında

əriyib dil açır

daşa dönmüş simlər.

On your black stone

Will speak and sing song

On the saz of Ashug(6,37).

Və yaxud Şahmar Ələkbərzadənin şeirində “Yanıq Kərəm” ifadəsi ingilicə dilinə bu şəkildə tərcümə olunmuşdur.

I was not a cinder of a hearth and home,

I did not turn to saz and play Yanıq Karam(7,97).

“Kilim” realisi isə maddi etnoqrafik leksikaya aiddir. Məsələn,

Bu kilimin üstü ilə var-gəl edən Qara Məlik

Yamanca fikirli idi.

Like a downtrodden kilim.

And Gara Melik pacing on it

Was so thoughtful(6,54).

3. Onomastik leksika. İngilis dilinə tərcümə olunan realilərin böyük bir qismini onomastik leksika təşkil edir.

Onomastik leksika dilin xüsusi leksik fonduna daxil olduğu üçün digər dildə ekvivalentləri olmur. Azərbaycan dilindən ingilis dilinə yalnız transliterasiya vasitəsilə tərcümə olunurlar. Onomastik leksika özü isə müxtəlif bölmələrə malikdir:

a) Antroponimlər. Şəxs adlarını bildiren antroponimlər ingilis dilinə realilər şəklində keçir. Bu qisimdən olan realilər əsasən tanınmış şəxsiyyətlərin adı olur. Məsələn,

Hamı üçün Rəsul Rza oldun,

Mənimçünsə ata...

You became Rasul Rza

For everyone

But father for me... (6,189)

Həmçinin Azərbaycan dastanlarında və yaxud milli folklor nümunələrində işlənən antroponimlər də ingilis dilinə realilər şəklində keçirlər. Məsələn,

Sel də yox, Saranı gəlib aparsın,

B dərdi, bəlanı bölüb aparsın.

There is no flood to take Sara with it,

To divide and take the trouble and pain with it(6,60).

You support *Korodhlu*-like *Nigar*,

My sword and its handle.

You are a shelter for *Nabi* like *Hajar*. (Tərcümənin altında bu realilərin ingilis dilində izahı verilib)(7,31).

Buradakı “*Sara, Koroglu, Nigar, Nəbi, Həcər, Əsli, Kərəm*” kimi antroponimlər əfsanə və dastanlarda işlənən realilərdir.

Çəkdik hər çəkilən qəmi,

Bu ömür-gün boş yerəmi?

Götür Əslini, Kərəmi,

Dünya, qayıt dünyamıza.

Tell us, is life frail

Take *Asli and Keram*.

b)Toponimlər. Azərbaycan poeziyasında yer adlarının adları da ingilis dilinə realilər kimi transliterasiya yolu ilə tərcümə edirlər.

Qoymayın süpürüb, silib aparsın

Qara saçlarımı dən Qarabağsız.

Do not let the gray hair wipes out and takes

My black hair without *Karabakh*(6,64).

Burada “Qarabağ” toponimi, aşağıdakı parçada isə “*Çin və Qobustan*” realiləri transliterasiya yolu ilə tərcümə olunmuş realilərdir.

Those who are not able to dust

And see the mirror of my engraved stones

from *China to Gobustan*(7,137).

c)Hidronimlər. Toponimlər kimi hidronimlər də tərcümə əsərlərində realilər kimi çıxış edirlər. Məsələn,

We will clear the rotten air over *İsa spiring*!

A day will come when the war will be over. (*İsa bulağının* ingiliscə izahı verilib)(7,62).

The seas and rivers seem to me shallow,

The deepest river is *Araz*(7,83).

I would put garments on your land,

I would fill my soul with *Kur–Araz water*(7,169).

d)Oronimlər. Azərbaycan poeziyasında işlənən dağ adları da tərcümə prosesində reali kimi çıxış edir.

Məsələn, Görərsən əriyib Himalay dağı...

Yolların da sağı, solu dəyişib.

You will see that the mountain

Of *Himalaya* has melted... (6,64).

e)Etnonimlər. Bəzən ingilis dilində tərcümə olunan şeir parçasında etnonim, toponim və etnoqrafik leksika nümunəsi bir yerdə realilər kimi işlənir. Aşağıdakı şeir parçasında olduğu kimi.

Who will tell them

From *Altay to Balkans*?

From God to *Savalan*

Stretched all the way through History

Like the wires of a *qobuz*(7,138).

4.Arxaik leksika. Realilər içərisində arxaik leksika da mühüm bir lay təşkil edir. Məsələn, Azərbaycan dilində “*dəli*” leksik vahidi öz semantik mənası daralmışdır. Əvvəllər həm igid, həm də ağılsız mənasında işlənən bu leksik vahid ingilis dilinə yalnız reali şəklində transliterasiya yolu ilə keçmişdir. Məsələn,

Dəli aşığın məclisinə

Kənd qızları xalsız gəlib, xalsız gedir....

The village girls come

To *Dəli ashug*'s ceremony

With mole on their faces(6,58).

Araşdırma nəticəsində belə məlum oldu ki, realilər tərcümə prosesində əsasən transliterasiya vasitəsilə əks olunurlar.

Azərbaycan dilində işlənən dini və mifoloji zəminli, onomastik, etnoqrafik leksikaya aid olan leksik vahidlər ingilis dilində realilər şəkildə ifadə olunurlar.

Ədəbiyyat

1. Rəsulov Ə. Tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2015
2. Швейцер А.Д. “Перевод и лингвистика”. Учебник, М.: Воениздат, 1973, 280 с.
3. Актуальные проблемы теории художественного перевода, том 1. –Москва, 1967, с.340.
4. Allahverdiyeva A. Bədii tərcümənin linqvistik problemləri. Bakı: 1997
5. Nağıyeva Ş. Bədii tərcümə: nəzəriyyə və praktika. www.elmler.net - Virtual İnternet Resurs Mərkəzi
6. Fakhri Z. Poems. Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi. 2018;
7. Contemporary Azerbaijani Poetry(1960-2014) Candles. 101 verses. Azerbaijan Translation Centre Under The Cabine of Minister of the Republic of Azerbaijan, Bakı: 2015.

Açar sözlər: *reali, tərcümə, şeir, nəsr, mədəniyyət.*

Problems of translation of realites in English and Azerbaijani Summary

Article represents realities in English and Azerbaijani and problems in their translation. Translation is one of the most significant means of social-cultural development between nations. Translation especially fiction one is not only the transmission of one poem from its natural language to another, but also the transformation of the poem from one culture to another. The translation of realities is considered the most interesting issues in terminology.

Key words: *reality, translation, poem, poetry, nation*

Проблемы перевода реалий английского и азербайджанского языков

Резюме

В статье говорится о проблемах перевода реалий на азербайджанском и английском языках. Одно из самых важных средств проблемы перевода в современном этапе является социокультурное развитие, взаимное влияние национальных культур, сближение народов, научная экономическая интеграция с обогащением универсальных ценностей. В основном художественный перевод не только является переводом с одного языка на другой, а также переводом произведений национальной культуры, содержания, идеи, жанра и трансформации форм и стиля. Поэтому, перевод реалий с одного языка на другой считается самой интересной и важной проблемой в переводоведении.

Ключевые слова: *реалии, перевод, поэзия, проза, культура.*

RƏYÇİ: *sod.L.Ələkbərova*